لهجــات اللغـــة الكرديـــة وكيفية
تكـــوين اللغة القـــومية الموحدة

الباحث: رفيـــــق محمد الشوانـــــــى

ثيَشـــةكى

زمانى ستاندارد ضؤن ديَتةكايةوة و ثةيدا دةبيَت ؟

زمانى نةتةوةيى (ستاندارد) لة ئةنجامى طؤرانى ميَذوويى و بةهؤى يةكيَك يا زياتر ، لة هؤى ئابورى ، رؤشنبيرى و سياسييةوة ، زاريَكى زمان بةرتو بوونى بة زمانى نةتةوةيى سةرهةلَدةدات . وردة وردة لةطةلَ بةكارهيَنانيدا ، لةلايةن نةتةوةيةكةوة ، لة بوارة جياجياكانى ذيانى ئةدةبيات و رؤشنبيرى و راطةياندن و خويَندن و بةريَوةبردنى ولآتدا ، سةرهةلَدةدات و دةبيَتة زمانى سةرانسةرى ولآت (زمانى نةتةوةيى) *.

نةتةوةى كورد بةهؤى دابةشكردنى ولآتةكةيةوة ، بؤ سةر سىَ ولآتى زمان جياوازى نةتةوةيى ، وةكو عةرةب و تورك و فارس ، توشى دابرانيَكى زمانى ، كةلتورى و فةرهةنطى بؤتةوة . ئةطةرضى هةموو زمانيَك زارى جياوازى هةية و يةكيَك لةو زارانةى بؤتة زمانى نةتةوةيى و دةورى زمانى ستانداردى ديوة . بةلآم زمانى كوردى وةكو دابرينى ولآت و نةتةوةكةى توشى دابران بؤتةوة . زارةكانى زياتر لة يةكتر دووركةوتوونةتةوة و بةهؤى سياسةتى رةطةزثةرستانةى دةسةلآتى ئةو سىَ نةتةوةيةوة . لة قةدةغةكردنياندا بةرةو ئالَؤزى و دوور كةوتنةوة بؤتةوة .

لةناو زارة جياوازةكانى زمانى كورديدا هةر يةكةيان لة ميَذوويةكى ديارى كراودا دةورى زمانى شيعر و ئةدةبياتيان بينيوة . لةناو هةموويان زياتر و بىَ راوةستان و بة بةردةوامى زارى كوردى ناوةراست لة سةردةمى نالى شاعيرةوة واتة لة ضارةطى يةكةمى سةدةى نؤزدةهةمةوة ، لة بارودؤخى جياوازدا ، لة زمانى شيعرةوة بؤتة زمانى ئةدةبيات و رؤشنبيرى و ثاشان بؤتة زمانى خويَندن و راطةياندن و دواتر لة سةرةتاى سةدةى بيستةوة واتة (سةردةمى راثةرينى شيَخ مةحمودى نةمر) ةوة تا ئيَستا دةورى زمانى خويَندنى رةسمى و راطةياندن و ئةكاديميةت و بةريَوةبردنى ولآتى بينيوة .

لة بةشى باشور و رؤذهةلآتى كوردستاندا لة بوارى جياجيادا بةكارديَت ئةطةر كؤسث نةخريَتة ريَطاى دةبيَتة زمانى سةرانسةرى نةتةوةى كورد . بةلآم بؤ لابردنى ئاستةنطةكانى و سنور برينى بؤ ناوضةكانى ترى كوردستان ، وا ضاكة ئةمةى هةية ، ئاويَتة بكريَت بة وشة و زارةوة و كةرةسةى هاوبةشى زارةكانى تر. تا ئةو ئاستةنطانة لابريَت و ئيَمةى كورديش وةك خةلَكى تر ببينة خاوةن زمانى نةتةوةيى .

ئةم باسة بؤ ئةم مةبةستة تةرخانكراوة . هةر ضةندة ليَرةدا مةبةستم ئةو تيَكةلَكردنة نيية كة بةشيَوةيةكى سةقةت لة بةرنامة و كتيَبى خويَندنى كورديدا ، هةر دوو زارةكة ، كرمانجى و كوردى ناوةراست قوت كراوةتةوة كة زياتر ئاستةنط دروست دةكات .

لة كؤتايشدا باوةرم واية بارودؤخى ميَذوويى و سياسى زمانى ستاندارد دةهيَنيتة كايةوة نةك دروست بكريَت .

(*) زمانى نةتةوةيى (زمانى ستاندارد، زمانى رةسمى ، زمانى دةولَةتى ، زمانى نووسين) دةطريَتةوة .

زارةكانــى زمانــى كـــوردى و ضؤنيةتـــى ثيَكهاتنــى زمانـــــى نةتةوةيـــــى

زمان دياردةيةكى كؤمةلآيةتيية [1] ، ثيَويستيةكانى ذيانى رؤذانة بةبىَ زمان ئةنجام نادريَت ، ئةمجا كؤمةلَى مرؤظايةتى بةهؤى زمانةوة ثيَش دةكةويَت و ئاطادارى رووداوةكانى يةكتر ئةبن .

هيض ثةيوةنديةكى كؤمةلآيةتى و ثةيوةندى نيَودةولَةتى و طةلانيش بةبىَ زمان طرىَ نادريَت و ثيَكنايةت .

كةواتة زمان بةشيَكى طرنط و دانةبراوة لة ذيانى مرؤظ و ئادةميزادا ، شارستانيَتى بةبىَ زمان و زمانيش بةبىَ شارستانيَتى ثيَش ناكةويَت [2] .

ئەمجا مرۆظ بۆ بەرِیَوەبردنی هەموو لایەنەکانی ذیانی کۆمەلأیەتی ، ئابووری ، رۆشنبیری ، سیاسی ، و ثەیوەندی کردنی ناو کۆمەلَ ثەنا دەباتە بەر زمان بەکارهیَنان ، زمان بەکارهیَنانیش بە دوو جۆری وەك زمانی قسەکردن و زمانی نووسین دەبیَت . زمانی قسەکردن بریتییە لە ئاخاوتنی ذیانی رۆذانە بۆ هەلَسوراندنی کاروباری مامەلَە کردن [3] لە بواری هەلَس و کەوتی مرۆظ لە ناو کۆمەلَدا بەکاردەهیَنریَت ، هەر ضین و تویَذ و تاقم و دەستە و بەرەیەکی کۆمەلأیەتی شیَوازی تایبەتی خۆی هەیە [4] لە قسەکردندا و هەر یەکیَك لەمانە شیَوەزار ثیَکدەهیَنن و ئەضنەوە ناو زارە طەورەکە کە لە شویَنیَك یا لە ناوضە و هەریَمیَك بەکار ئەهیَنریَت [5] .

جۆری دووەم کە (زمانی نووسین) ە [6] بریتییە لە زمانی تۆمارکردنی لایەنی رۆشنبیری و کارطیَرِی و نووسراوە فەرمییەکان (رەسمی) و ئەدەبیات ، ئەم جۆرەیان ثیَویستە بە یەك جۆرە زار ئەنجام بدریَت کە لە سەقامطیربوونیدا ئەبیَتە زمانی ستاندارد و بەرەو زمانی رەسمی و بەرەو زمانی نەتەوایەتی ئەروات و لە سنووری زار دەرئەضیَت ، ئەطەرضی لە سەرەتاوە لە زاریَکەوە سەرهەلَ ئەدات ، بەهۆی یەکیَك یا زیاتر لەم هۆیانە : باری ئابووری ، ئایینی ، رۆشنبیری ، سیاسیەوە ئەبیَتە زمانی سەرانسەری بۆ هەموو نەتەوەکە .

ئەم باسە لیَرەوە روو ئەکاتە زمانی کوردی ، کە تاکو ئیَستا زمانی نەتەوەیی (زمانی رەسمی ، دەولَەتی ، زمانی نووسین) [7] نییە ئەمجا ثیَش ئەوەی ئەمە روون بکەینەوە ، تاقیکردنەوە و ئەزموونی طەلان لە میَذوودا ئەوەی روونکردۆتەوە کە هەر نەتەوەیەك بە جۆریَك زمانی نەتەوەیی بۆ دروست بووە .بۆ نموونە زمانی عەرەبی ثیَش ثەیدابوونی ئایینی ئیسلامی ثیرۆز ، هۆی رۆشنبیری لە ئەدەبدا بەهۆی دانانی شیعر و خویَندنەوەی ئەو شیعرانەوە لەلایەن خیَلَە عەرەبەکانەوە لە رۆذانی هەینی لە بازاری (عوکاز) بە زاری قورەیش ئەخویَنرایەوە و ثاشان لەلایەن (نابغة) ەوە ئەو شیعرانە هەلَئەسەنطیَران بەوەی کامیان باشە و کامیان خراثە ، ثاشان بەهۆی بازرطانی کردنی کورِانی ئومەییە (بني أمية) و کورِانی (بنو هاشم) ەوە لەنیَوان حیجاز و شامدا وردە وردە زاری قورەیش بایەخی ثەیدا کردبوو [8] ، لە دواییدا بەهۆی هاتنە خوارەوەی قورئانی ثیرۆز بە زاری قورەیش و ثیَغەمبەر محەمەد (د . خ) بوو ، هۆی ئاینی لە ثالَ ئەو دوو هۆیەوە - واتە هۆی رۆشنبیری و بازرطانی – زمانی نەتەوەیی بۆ هەموو نەتەوەی عەرەب لە ئۆقیانووسەوە تا ئاوی کەنداو دروست بوو .

لە ضاخە کۆنەکانیشدا زمانی لاتینی سەرکەوت بەسەر زمانی بنەرِەتی ئیتالیا و ئیسثانیا و ثورتوطال و ...هتد بەهۆی ئاینی مەسیحییەتەوە [9] . لەم رووەوە هۆی رۆشنبیری و مەلَبەندی دەسەلأت زاری شاری لەندەنی کرد بە زمانی هەموو ئینطلستان و بەسەر هەموو زارەکانی تری دوورطەکانی بەریتانیا سەرکەوت ، هەروەها زاری (مەدرید) بوو بە زمانی نەتەوەیی ولأتی ئیسثانیا و بەسەر زارەکانی تریدا سەرکەوت .

هۆی سیاسی لە ئەمریکا زمانی ئینطلیزی ولأتی ئینطلستان بەسەر هەموو زمانەکانی تری ولأتی ئەمریکا سەر خست و کردی بە زمانی رەسمی لەطەلَ ئەوەشدا ئەمریکا شویَنی بنەرِەتی هیندییە سوورەکان بوو . زاری سەکسۆنی ئەلَمانیش لە سەدەی شانزەی زایندا هەموو زارەکانی تری ئەلَمانی خستە لاوە و لە ئیتالیاشدا لە سەدەی ضوار دەیەمی زایینەوە زاری تۆسکانی (Toscan) بۆرِی بە هەموو زارەکانی ولأتی ئیتالیادا . ئەم دوو زارەی ولأتەکە لە کاتیَکدا بوو نە بەرلین بوو بوو بە شویَنی دەسەلأتی دەولَەتی تازەی ئەلَمانیا و نە دەسەلأتی رۆماش دەرکەوت بوو [10] . ضونکە بەرهەمی ئەدەبیاتی ئەم دوو زارە لەو کاتەدا لە ناودا بوو ، لە کاتیَکدا هی زارەکانی تر نە ئەبینران [11] .

تا ئیَرە هۆی رۆشنبیری ، بازرطانی ، ئاینی ، لە ثالَ هۆی رۆشنبیریدا باری سیاسی و مەلَبەندی دەسەلأت دەوری هەبووە لە کردنە زاریَك بە زمانی نەتەوەیی . ئەمجا لیَرەوە ئەطەرِیَنە ئەوەی بلَیَین تاکو ئیَستا لە میَذووی کورد و زمانەکەیدا بە تەواوی ثاش دەولَەتی میدیا کورد زمانی نەتەوەیی بە دریَذایی ئەم میَذووە نەبووە . ضونکە یەکیَك لەو هۆیانەی کە لە سەرەوە خستمانە روو وەکو : ئاینی ، رۆشنبیری ، سیاسی ، ئابووری ، بە تەواوی ، ئەم دەورەی نەطیرِاوە کە زمانی کوردی نەتەوەیی دروست بکات بۆ هەموو سەرانسەری ولأتی کورد .

هەرضۆنیَك بیَت ئەو بارانەی کە روویداوە لەم رووەوە بۆ کورد و بوونە زمانی نەتەوەیی کە لە دەرفەتیَکدا دەوری هەبووە و لە ثاشان بەردەوامی بەخۆیەوە نەبینیوە ، لیَرەدا ئەیانخەینە روو :

لە میَذووی کوردا بۆ یەکەم جار ئاینی زەردەشتی لە سەدەی حەوتەمی (ث . ز) دا ، لە سەردەمی میدیاکاندا کۆنترین شیَوە زمانی کوردی ئاظیَستایە [12] و کتیَبە ئایینییەکەی زەردەشتی ثیَ نووسراوەتەوە ، دەوری بینیوە لەوەی کە بەهۆی ئاینیەوە ببیَتە زمانی نەتەوەیی . تەنانەت لە سەردەمی ساسانیەکاندا و بە تەواوی لە کاتی دەسەلأتی ئەردەشیَر ثاثا جاریَکی تر فەرمان دراوە ئاظیَستای زەردەشتی ثيَ بنووسریَتەوە بەلأم بەردەوامی بە خۆیەوە نەبینیوە ، لە سەدەی حەوتەمی زایندا ، بەهۆی بلأوبوونەوەی ئیسلامەتییەوە ، لە کار کەوتووە [13] .

ثاش دوو سەدە لە قەبۆلَکردنی زمانی عەرەبی وەکو زمانی رۆشنبیری و ئاینی لەلای نەتەوەی نا عەرەبی ئیسلام وەکو کورد و فورس و تورك ، لە سەدەی دەیەم و یانزەمەوە ثاش هەلَوەشانەوەی دەولَەتی ئیسلام لە رووی

کارطێرِییەوە ، طەرِانەوە سەر بەکارهێنانی زمانی زطماکی نەتەوەیی وەکو کوردی و فارسی و تورکی و دەولَەتی بضووك بضووك لە شێوەی میرنشین دروستبوو ، لێرەوە زمانی کوردی بە تایبەتی لە شیعردا بەرەو بەکارهێنانی زار ضوو . لە هەر کۆییەك میرنشینێك دروست بوو بێت زاری ناوضەکە بۆتە زمانی شیعر لای شاعیرانی بۆ نموونە وەك زاری لورِی لە سەدەی (10 – 11) دا ، هەورامی لە نێوان سەدەی ضواردەهەم و نۆزدەهەمدا و بۆتانیش لە نێوان سەدەی ثانزە و حەظدەهەم و کرمانجی ناوەرِاست / سلێمانی لە سەرەتای سەدەی نۆزدە و تاکو ئێستا بەردەوامە و ، لەطەلَ نەمانی هەر میرنشینێکدا یا تێکضوونی باری ناوضەی زارەکە ، وەکو زمانی شیعر لە کار کەوتووە . بەلاَم ئەوەی سەرنج راکێشە تاکو ئێستا کرمانجی ناوەرِاست زاری سلێمانی هەر بەردەوامە و لە زمانی شیعرەوە بۆتەزمانی ئەدەب و ثاشان لە سەردەمی جەنطی یەکەمی جیهانیەوە لە سالَی (1918) ەوە بووە بە زمانی رۆشنبیری و رۆذنامە و لە حوکمداریێتی شێخ مەحمودی نەمریشدا بوو بە زمانی خوێندنی قوتابخانە تاکو رۆذطاری ئەمرِۆ طەیشتۆتە ئاستی زمانی زانست و ئەکادیمی و نامەی ماستەر و دکتۆرا لە بواری زمانەوانی ، کۆمەلَناسی ، مێذوو ، جوطرافیا ... هتد ثێ ئەنووسرێ و کۆرِی زانیاریش هەر لەم بوارەدایە .

لێرەدا دەرئەکەوێت بەشێوەیەکی بەردەوام بار و هۆی رۆشنبیری بە ثلەی یەکەم و باری سیاسیش تارادەیەك یارمەتیدەر بووە ، بۆ ئەوەی دیالێکتی (زار) کرمانجی ناوەرِاست / سلێمانی بەردەوامی بەخۆیەوە بینیوە و بۆتە زمانی ستاندارد و لە دوو بەشی کوردستان لە کوردستانی باشوور و کوردستانی رۆذهەلاَتیش [14] بەکاری ئەهێنن و بەسەدان رۆشنبیر و هونەرمەند و نووسەر و سیاسی دانراوی جۆراوجۆریان لە بواری ئشتۆرِایەتی خۆیان ثێ داناوە . زارێکیش لە مێذوودا بۆی رێك کەوتبێت بووبێتە زمانی نووسین و سەرکەوتبێت بەسەر زارەکانی تری زمانەکەیدا ، سەرضاوە زانستیەکان ئەوە رادەطەیەنن کە زووبێ یا درەنط ئەبێتە زمانی دەولَەت ، بۆ نموونە وەکو زاری ثاریس [15] .

ئەمجا ئەو بوارەی کە تا ئێستا بۆ کورد مابێتەوە لە ثێکهاتنی زمانی نەتەوەییدا ، باری رۆشنبیرییە بە ثالَثشتی برِیاری سیاسی لە زەمینیەکی طونجاو و لە باردا کە مایەی ثاشطەزبوونەوەیە تێدا بێت [16] . ثێویستە ئەوە بزانرێ کە باری ئایینی و باری ئابووری تاکو ئێستا دەوریان نەبینی لە ثێکهاتنی زمانی نەتەوەیی کوردی . کەواتە هۆی رۆشنبیری و سیاسی دوو هۆ و لایەنی کاریطەرن لە بەردەم کورد و زمانەکەیدا ، ماونەتەوە بۆ دروست بوونی زمانی نەتەوەیی و رەسمی .

ضۆن و کام زار دەبێتە زمانی نەتەوەیی (ستاندارد) ؟

تاقیکردنەوە و ئەزموونی طەلانی تر لە دروست بوونی زمانە نەتەوەییدا ، بەتایبەتی ئەطەر زمانەکە فرە زار بێت و لە رووی نووسینەوە زیاتر لە زارێکی هەبێت ئەوا ئەو زارە کە ناوضەکەی لە رووی شارستانیەت و ئەدەبیات و ثێشکەوتنەوە ، لە ناوضەی زارەکەی تر ثێشکەوتووتربێت و خاوەن دانراو و سامانێکی رۆشنبیری زۆرتر بێت ، وەك لە ناوضەی زارەکەی تر ، بێجطە لەوەی ئەطەر مەلَبەندی دەسەلاَتیشی لێ بێت ئەوا ئەم زارەیان بەرەو زمانی نەتەوەیی دەضێت و زالَ ئەبێت بەسەر زارەکانی تری زمانەکەدا [17] .

ئەم حالَەتە لە زاری کرمانجی ناوەرِاست / سلێمانی ئەضێت ضونکە ئەم زارە بێ راوەستان بەرەو ثێشەوە هەنطاوی ناوە و هەنطاونانیشی لە خزمەتی زانست و زانیاری و رۆشنبیری و ئەدەبیاتدا بەردەوامە . بۆیە ئەطەر روویەکی زانستی بدەینە سەر ئەم زارە ، ثێویستە بەرەو ثێشەوە ببرِێت ، نەك کۆسثی لە رێطادا دروست بکرێت . ضۆنیەتی بەرەو ثێش بردنی ئەم زارە یا هەر زارێکی تر لەم جۆرە بێت کە بەرەو زمانی نەتەوەیی هەنطاو بنێت و زیاتر لە سەدەیەکە خزمەت ئەکات و لە مەیداندایە . بۆیە ثێویستە ئەم زمانی ستانداردی کوردییە ، ئاوێتە بکرێت بە کەرەسە و وشە و زاروەکانی زارەکانی تری کوردی بەشێوەیەك ئەنجام بدرێت فەرەنطی وشەکانی دەولَەمەند بکرێت و تا ناموۆش نەبێت بۆ نەوەی زارەکانی تر .

شێوازی ئاوێتەکردنی کەرەسەکانی زمانی ستاندارد

ثێش ئەوەی بینە سەر ضۆنیەتی ئاوێتەکردنەکەی ، ئەبێت ئاورِ لەو تێکەلاَو کردنەی کتێبی قوتابخانەکان بدەینەوە بە تایبەتی لە کتێبی زمان و ئەدەبی کوردی ناوەرِاست (زمانی ستاندرد)، بێ ئەوەی هیض حیسابێك بۆ لایەنی دەستوری رێزمانی کرابێت، بەو نیازەی کە زمانی نەتەوەیی بەم شێوەیە ئەبێت.

راستيَكةى تيَكةلَكردن ئةبيَت و ثيَويستة بة ريَطايةكى زانستى بكريَت نةك هةر تيَكةلَى هةر دوو زارةكة و بةس ، ناكرىَ قوتابى لةبةردةم دوو نموونةى جياوازى ريَزمانى دابنريَت . بؤ نموونة ناكريَت بؤ هةر بابةتيَكى ريَزمانى كوردى دوو دةستورى لة بةردةمدا دابنريَت ، وةك دوو نيشانةى كؤ لة زمانى كورديدا ، يا دوو دؤخى ناسراوى و نةناسراوى ، يا دوو جؤر فرمانى بكةر ناديار (18) ، ئةمة وا لة قوتابى ئةكات كة دوو ريَزمانى تةواو يا تارادةيةكى زؤر جياواز لة يةكتر لة بةردةميدا بىَ . راستيكةى ريَزمانى زمانى نةتةوةيى يةك ريَزمانة نةك دووان و سيان . ئةى لةم رووةوة ئةمةضؤن ضارةسةر ئةكريَت . ضارةسةر كردنى ثيَويستة لةسةر هةلَبذاردنى بنةما هاوبةشةكانى دةستوورى ريَزمانةكة بيَت نةك دوو شتى جياواز . وةرطرتنى بابةتة هاوبةشةكان ، ئةوانةن كة لة هةموو ، يا لة زؤربةى زارةكاندا يا بةلاى كةمةوة لة دوو زاريدا هةبيَت وةك :

- نيشانةى نةناسراو لة زمانى ستاندارد بريتيية لة (يَك ، يةك) لة كرمانجيدا ئةبيَتة (ةك) وةك :
  ثياويَك ، برايةك / ثياوةك ، كضةك .
- نيشانةى كؤ لة زمانى ستاندارد لة (ان) ة وةك : ثياوان ، مامؤستايان . لة كرمانجى سةروودا (يت ، يَن ، يد) ة، وةك :
  كوريَت ، زةلاميَت ، زةلاميَن ، زةلاميَد .
- ناسراويش لة زمانى نووسيندا (ةكة) ية وةك : ثياوةكة .
- لة سةروودا ئةم نيشانةية نيية و جيَناوى نيشانةى بؤ بةكاردةهيَنرىَ ، وةك : مامؤستاكة ، براكة ، طولةكة .
- لة سةروودا دةبيَتة : ئةظ مامؤستاية ، ظى زةلامى .

ئةم دياردانة بة ضةند دةستوريَكى جياواز بؤيةك بابةتى ريَزمانى ئةبيَتة مايةى سةر ليَشيَوان ، بؤية ئةكريَت و ئةشيَت بة ريَطايةكى زانستى ئةم تيَكةلَيية بكريَت ، ئةويش بة هةلَبذاردنى شت و بابةتى هاوبةش ، تا يةك دةستور لةلاى قوتابى بؤ ريَزمانى زمانةكةى بةرجةستة بيَت و بةمة هةنطاو بةرةو زمانى نةتةوةيى ئةنريَت . نموونة بؤئةم دؤخانة :

- نيشانةى (ان) لة زمانى نووسيندا و (يَن) لة كرمانجيدا يةك نيشانةن و هؤى طؤرانى دةنطسازى لة يةكتريان جيا ئةكاتةوة ، واتة لة ئةنجامى طؤران و ثةرةسةندنى زماندا طؤران بةسةر دؤخة ريَزمانييةكاندا ديَت ، واى كردووة كة دةنطى (ىَ) بطؤريَت بة (ا) يا بة ثيَضةوانةوة ، ئةمةش لة زمانى كورديدا باوة وةك لة زمانى كوردى نووسيندا (ميَردين ، ديَرسيم) بؤتة (ماردين ، دةرسيم) .

ئةمجا ليَرةدا ثيَويستة يةكيان هةلَبذيَرين بؤ نيشانةى كؤى زمانى نووسين (ان) ة ضونكة لة زارةكانى تريشدا وةك لورى و هةورامى بةهؤى كاريطةرى زارى كرمانجى ناوةراستةوة بةكارديَت . هةروةها (ةكة) ى نيشانةى ناسين لة زارى لورى بةشيَوةى (طة) وةك (خورماطة) و لة هةوراميشدا (كورةكة) ، بةكارديَت كةواتة لة زؤربةى زارةكانى كوردى بيَجطةلة زارى سةروو بةكاردةهيَنريَت ، كةواتة نيشانةى ناسراوى لة زمانى نووسيندا بةكاردبيَت وةكو مؤرفيميَكى هاوبةش لةناو هةموو زارةكانى تردا .

ئةم دؤخة بكريَتة بنضينة بؤ ثيَكهيَنانى زمانى نةتةوةيى و دةستوريَكى ليَوة هةلَهيَنجرىَ (دابنريَت) واتة هةموو بابةتة هاوبةش و طشتيَكانى ناو زارةكانى زمانى كوردى بة كةميَك طؤرانى دةنطسازييةوة وةربطيريَت بؤ ئةم مةبةستة .

خالَيَكى تر هةولَ بدريَت بؤ لابردنى بابةتة قورس و ئالَؤزةكانى زمانى كوردى وةك لابردنى بةكارهيَنانى رةطةزى ريَزمانى جؤراوجؤر كة لة هةنديَك زارى وةكو كرمانجى سةروو ، هةورامى بةكارئةهيَنريَت ، نموونة بؤ دؤخى رةطةزى نيَر و مىَ لةم دوو زارةى زمانى كوردى ، كة دياردةيةكى زؤر طرانة لة رووى بةكارهيَنانةوة بؤ كوردى زار و ناوضةكانى ترى زمانةكة . بؤ نموونة دؤخى خستنةسةرى (أضافة) نيَر و مىَ لة كرمانجى سةروودا وةك :

كورى من (ى) ئامرازى ئيزافةية بؤ تاكى نيَر
كضا من (ا) ئامرازى بؤ تاكى مىَ

يا هةنديَك نموونةى ترى رةطةزى نيَر و مىَ بىَ ئةوةى ئةو رةطةزانة وةكو طيانلةبةر لة سروشتدا هةبن كةضى لة ريَزمان و زمانى قسةكردندا رةطةزى ريَزمانييان بؤ دانراوة ، بىَ ئةوةى رةطةزيان هةبىَ ،وةك : (مال) ، (دةست) وشةيةكة بىَ رةطةز كةضى لة كرمانجى سةروودا رةطةزيان هةية ، لة دؤخى خستنة سةردا نموونة :

دةستىَ من (ىَ) بؤ نيَرة
مالا من (ا) بؤ ئيزافةى مىَ ية

یا بەکارهێنانی دوو جۆرە راناوی کەسی سەربەخۆ لە سەروودا یەکیان وەکو (ئەز ، تو ، ئەو ، ئەم ، هون ، ئەم) بۆ دۆخی راستەوخۆ یە و جۆری دووەمیان وەکو (من ، تە ، وی ، وێ / وێ ، مە ، وە ، وان) بۆ دۆخی تیات (نادیارە) ە .

ئەم دوو دۆخە جیاوازە ئەبێتە هۆی سەر لێ تێکدان بۆ کوردی دەرەوەی ئەم زارە ، بۆیە وا ضاکترە یەك جۆریان کە زۆر نزیکە ئەویش بە دەسکارییەوە لەطەلَ بەراورد کردنی تر بەکاربێت و بکرێتە بنضینە بۆ زمانی نەتەوەی ، ثێویستە بەم شێوەیە بێت :

لە زاری هەورامی جێناوەکان بریتین لە (من ، تو ، ئاد / ە ، ئێمە ، شمە ، ئادە / ێ) . راناوە هاوبەشەکان لەطەلَ زمانی نووسیندا بریتییە لە (من ، تو ، ئێمە) وەربطیرێت بۆ زمانی نووسین ، لە لوریشدا جێناوی کەسی سەربەخۆ ئەمانەن :

من ، تو ، ئەو ، ئێمە ، ئێوە ، ئەوان .

ثێویستە جێناوی کەسی سەربەخۆ لە کرمانجی ناوەراست کە لە زۆربەی زارەکانەوە نزیکە وەکو :

(من ، تۆ ، ئەو – ئێمە ، ئێوە ، ئەوان) بۆ زمانی نەتەوەیی وەربطیرێت ، ضونکە دەرئەکەوێت ئەم جۆرە ، طۆرانی طەشەکردنی زمانی کوردی ثێوە دیارە ، بۆیە بکرێتە بنضینە .

ئەمانەی سەرەوە وەکو دەستوری رێزمان کاری بۆ بکرێت و لەلایەن ثسثۆرانی زمانەکەوە دوای لێکۆلینەوە و تاوتویَ کردن بکرێتە بنضینە و دەستور بۆ تێکەلَ کردنی زمانی نەتەوەیی . ئەمەی سەرەوە بریتی بوو لە نیشاندانی هەندێك دۆخی رێزمانی بۆ ثێکهاتنی زمانی نەتەوەیی رەضاو بکرێت ، نەك لە شێوەیەکی زیاتری ئەو دۆخە جیاوازانە لە کتێبەکانی زمان و ئەدەبی کوردیدا لە بەردەم قوتابیدا قوت بکرێتەوە ، کە نەزانێت کامیان خۆیەتی بۆ بەکارهێنان و نووسین.

ثێوەری ثێکهاتنی زمانی نەتەوەیی لە ئاستی وشەسازیدا

یەکەم شت کە بەرانطاری کێشەی زمانی کوردی ئەبێتەوە ، کێشەی یەکخستنی زاراوەکانی زمانی کوردییە ، ضونکە زاراوە (مصطلح) طیروطرفتی سەرەکییەلە بەرانبەر رۆشنبیران و خەلَك بۆ تێطەیشتن ، ئەطەر زاراوە یەك بخرێت ، کێشەیەکی یەکجار ئالۆز لە بەردەم زمانی نەتەوەییمان بۆ ضارەسەر ئەکرێت و ، زۆربەی کورد طیروطرفتی زاراوە بەکارهێنانی بە یەکطرتنی زاراوەکان لە هەموو رووییەکی رۆشنبیری ، سیاسی ، ئابووری ، ئاینی یەوە نامێنێت ، ئەمە بێجطە لەوەی طیروطرفتێکی تری زەق و زل و دیار لە دوای راثەرینی (1991) ی خەلَکی کوردستانی باشورەوە ثەیدابووە ، ئەویش ئەوەیە هەندێك زاراوە و وشەی کوردی رەسەن کە هیض طیروطرفتمان ثێوە نەدیوە و بە ئاسانی بەکارهاتووە و براوەتەوە ، ئێستا ئەو وشانە ثشتطوێ ئەخرێ و وشەی تر دائەتاشن ، یا وشەی تری بیطانە لە جیاتی بۆ بەکاردەبرێ وەك : نموونەی وشە ثشتطوێ خراوەکان : (رۆذنامەطەر ، رۆذنامەنووس) کراوەتە (رۆذنامەوان) یان (رۆذنامەطەری) و (رۆذنامەوانی) ، (ئەز) لە جیاتی (من) ، (دیمانە) لە بری (ضاوثێکەوتن) ، (یاریزان) لە بری (یاریکەر) ، ئەمانە و بطرە دەیان وشەی تر لەم رووەوە کە کوردین و هیض طیروطرفتێکی بەکارهێنانیانیش نییە دەسکاری ئەکرێن و ئەطۆرێن.

یا وشە رەسەنەکانی کوردی بخرێنە لاوە و وشەی زمانی تر بەکاربهێنرێن لە بریان ، وەك :

(دێکۆمێنت) لە بری (بەلَطە) یا (ناوزەدکردن) لە بری (دیاریکردن) ، (فترەهەم) لەجیاتی (رایی کردن و دابین کردن) ، (ثرۆسە) بۆ (کردە) ، (جینۆساید) بۆ (قرکردن و لە ناوبردن) ئەمانە و دەیان نموونەی تر لە بارودۆخی ئێستای زمانی کوردیدا بە هەلَە و بە نەزانی و بەبیَ ئەزموون بەکاردێت .

بۆیە لە شوێنی خۆیدایە ئاطاداری بەکارهێنانی ئەم دۆخە هەلأنە بین و لە بری ئەم لایەنە نا هەموارە ، ثێویستە وشە و زارەکانمان یەك بخەین و ، هەولَ بدەین سوود لە هەموو زارەکانی تری زمانی کوردی وەك : (طەرمیانی و کەرکوکی ، بادینی ، هەورامی ، لوری و فەیلی ، سۆرانی ، شوانی ، باجەلانی و خانەقینی ، کەلَوری و کرمانشایی و ... هتد) بۆ وشە و وەرطرتن و ئاوێتەکردنی لەناو زمانی نووسین و ستاندارد دا بەکاربهێنرێن و ، بەرەو دانانی فەرهەنطی نەتەوەیی هەنطاو بنێن و هەروا بۆ نموونە ضەند وشە و نموونەیەکی زارەکان بۆ ئەم حالَەتە ئەهێنمەوە ، تا لەبەر تیشکی ئەم نموونانە هەنطاوی یەکخستنی یا بەکارهێنانی وشەی رەسەنی کوردی لە زارە جیاجیاکانی زمانی کوردییەوە بنێین ، نموونە :

- (شاکانی) ----- حەسوودی
- (رووما) ----- شکل ، ملامح

- (سثياتى) ----- ئەلبان
- (دەحكة) ----- مناقشة
- (ئاروو) ----- خةيار
- (رك) ----- رق و كينة
- (ئاظاهى) ----- عمارة
- (جون) ----- صنف
- (جون كردن) ----- تصنيف كردن
- (ثير) ----- حكيم و زانا
- (هؤشمةند) ----- مفكر (نةك و بيرمةند : كة تازة داهيَنراوة) .

بؤ ثيَكهاتنى زمانى نووسينى سةرانسةرى و نةتةوةيى ، ثيَويستة هةر دياردةيةكى ريَزمانى تةواو دوور لة حالَةت و دؤخى ناويَزة (شاذ) كة دةستورى ريَزمانى زمانى كوردى بةسةردا ئةسةثيَنريَ بؤ زمانى نةتةوةيى وةربطيريَت ض وةكو وشة و ض وةكو دؤخى ريَزمانى (كةتيطؤرى – Category) ، نموونة لة ئاستى وشة بةكارهيَناندا :
هةنديَك وشة هةنة لة كورديدا بة ضةند جؤريَك بةكارئةهيَنريَ و هةمان واتاشيان هةية ، وةك :
- شؤرين ، شؤردن ، شوشتن ، شتن
- بةستن ، بةستان
- سةندن ، سةنين ، سةنن
- يازدة ، يانزة ، يانطزة
- بةند ، بةنط
- خةفتن ، خةوتن ... هتد .

وشة دةستوريةكان ئةم نموونانة كة ياساى طةردان كردنى ريَزمانى بةسةرياندا بسةثيَنريَت ئةمانةن :
(شؤرين ، شؤردن ، بةستان ، سةندن ، يازدة ، بازن ، بةند ، خةفتن ... هتد) ئةم وشانة بيَجطةلةوةى كة دةستوورين ، هةنديَكيان ، كة وشةيان ليَوة وةردةطيريَت بنضينة و رةطةكةى دةرئةكةويَ وةك : بة لابردنى نيشانةى ضاوطى (خةفتن) كة (تن) ة ، رةطى (خةف) ئةميَنيَتةوة ، وشةى (ثيَخةف) ى ليَوة ثيَكديَت و كورد ئةليَت (ثيَخةف) [18] نةك (ثيَخةو) .
يا لة شيكردنةوةى وشةى (دوانزة) بؤ ثيَكهاتةكانى بريتيية لة :
دوانزة (دو +ان +زة)كة نامان طةيةنيَتة راستى دةستورى ثيَكهاتنةكةى ، بةلاَم وشةى : يازدة بريتيية لة (دوو + ناوطرى (از) + دة) .
بةستان : بة لادانى (ن) ى ضاوطةكةى قةدى ضاوطى (بةستا)ى ليَوة ثيَكديَت و بة لادانى نيشانةى ضاوطةكةى (ا) رةطى ئةميَنيَتةوة :
ضاوط : بةستان --- ن = قةد و فرمانى رابردوو = بةستا
بةستان ---ان (نيشانةى ضاوط) = بةست رةطى وشةكةيةتى ، دةكريَ طةردان بكريَت بة دروستى ، وةك :

بةستام ، بةستات ، بةستاى	بؤ رابردوو
دةبةستم ، دةبةستيَت	بؤ رانةبردوو

ئةمة لة شيَوةى وشةى (بةستن) دروست نابيَت بةتايبةتى بؤ رةطى وشةى (بةستن) ، (بةس) نابيَتة رةطى و ثاريَزةرى واتاكةى نيية ، بؤية (بةستان) وةكو وشةيةك دةستورى ترة ، لة (بةستن) .
ئةمجا ئةم وشةية و يا وةك ئةم نموونانة لة ض زاريَك بن جيَطاى خؤيةتى با وةربطيريَن بؤ زمانى نةتةوةيى. جيَطاى خؤيةتى لة كؤتاييدا ، ئةو بابةت و حالَةت و دؤخانة كة زياتر ريَزمانى و دةستوريتر و هاوبةشن لة زؤربةى زارةكانى زمانى كوردى بكريَنة بنضينة بؤ زمانى نةتةوةيى (زمانى رةسمى) و وةربطيريَن .
بيَجطةلةوةى ثيَويستة لةطةلَ هةموو ئةم حالَةت و دؤخانةى سةرةوة كة باسمان كرد لة باسةكةدا ، زمانى نووسينى ئيَستاى (زمانى ستاندارد) ى كوردى كرمانجى ناوةراست كة دةورى سةد و حةفتا و ثيَنج سالَة خزمةتى بةردةوامى ئةدةبيات و زمان ، رؤشنبيرى ، زمانى خويَندن و زانست و ئةكاديمى ئةكات [19] ، بكريَتة بنضينةى

زمانی نەتەوەیی و ثێوەرێك بۆ زارەكانی تر لەو ئاویتە كردنەدا ، بێجطەلەوەی هەزاران سەرضاوەی جۆراوجۆری مەیدانی زانستی ثێدانراوە ، لە كاتێكدا ئەمە لە زارەكانی تردا بەم شێوە بەردەوام و بەم رادەیە نابینرێت .

ئەنجامی باس

1-زمان وەكو دیاردەیەكی كۆمەلآیەتی لە رووی بەكارهێنانەوە دوو جۆری وەك زمانی قسەكردن و زمانی نووسینی هەیە .
2- باروهۆی ئایینی و ئابووری ، رۆشنبیری ، سیاسی دەوریان لە ثێكهاتنی زمانی نەتەوەیی (زمانی رەسمی ، زمانی دەولەتی ، زمانی نووسین) بۆ نەتەوەكانی وەكو : (عەرەب ، فەرەنسایی ، ئینطلیز ، ئیسثانی ، ئەلمانی ... هتد) بینیوە .
3- لە بەردەم نەتەوەی كورد و زمانەكەیدا ، تاكە هۆیەك مابێتەوە بۆ دروست بوون و ثەیدابوونی زمانی نەتەوەیی كوردی ، تا ئەم بارودۆخەی ئێستا باری رۆشنبیری و سیاسیە ، رۆذطار ئەمە روون ئەكاتەوە .
4- لە سەرەتاوە ئایین و ئایینی زەردەشتی هەنطاوی ناوە بۆ ثەیدابوونی زمانی نەتەوەیی ، بەلآم بە نەمانی ئایینەكە كث بۆتەوە .
5= نەبوونی دەسەلآتی سیاسی كوردی و نەبوونی قەوارەی سیاسی سەربەخۆی كوردی كۆسثێكی طەورە و سەرەكی بووە بۆ نەبوونی زمانی نەتەوەی كوردی .
6- زارە سەرەكی و دیالێكتەكانی كوردی وەكو : لوری ، هەورامی ، كرمانجی سەروو ، كوردی ناوەراست لە كۆنەوە بەتایبەتی دوا هەلوەشانەوەی ئیمثراتۆریەتی ئیسلام وەكو دەولەت هەر یەكەیان لە سەردەمێكدا بوونەتە زمانی ئەدەبی و كرمانجی ناوەراست بێجطە لە ئەدەبیات بۆتە زمانی رۆشنبیری و خوێندن و زانست و ئەكادیمیەت .
7- زارێك كە لە ناو ناوضەیەك بێت و لە رووی شارستانییەتەوە ، ثێشكەوتووتر بێت لە ناوضەی زارەكانی تر و زمانی رۆشنبیری بوو بێت ئەوا بەرەو ئەوە ئەضێت ببێتە زمانی نەتەوەیی ، ئەمەش ئەزموونی طولانی تر نیشانی داوە لە مێذووی دروست بوونی زمانی نەتەوەییدا .
8- مەلبەندی دەسەلآتی سیاسی و بەرێوەبردن یارمەتیدەری زاری مەلبەندەكەیە لەطەلَ هۆی رۆشنبیری و شارستانێتی بۆ ثەیدابوونی زمانی نەتەوەیی .
9- حالآتی هاوبەش و لێكضووی زمان و رێزمانی كوردی لە زارەكاندا بكرێتە بنضینە و وەربطیرێت بۆ زمانی نەتەوەیی بۆ نموونە وەك نیشانە و دۆخە و رێزمانییەكان .
10- دیاردەی جیاوازی رێزمانی لە ناو زارەكاندا بۆ زمانی نەتەوەیی بخرێتە لاوە و وەرنەطیرێت وەكو دۆخی نێر و مێ كە بەرەو نەمان بۆتەوە لە زمانی كوردیدا .
11- یەكخستنی زاراوەكانی (مصطلح – Term) زمانی كوردی لە هەموو رووەكانەوە .
12- سوود وەرطرتن لە وشەی رەسەن و دەستوریەكانی زارەكانی زمانی كوردی .
13- تێكنەدانی ئەو وشە و زاراوانەی كە لەمەو ثێش بەكارهاتوون و هیض طرفتێكی بەكارهێنانیان نییە و وشەی رەسەنی كوردین و وشەی زمانی تر لەجیاتیان بەكارنەیەت .
14- دانانی فەرهەنطی نەتەوەیی لەهەموو زارەكانی زمانی كوردییەوە .
15- زمانی نووسینی ئێستای كوردی (ستاندارد) واتە كرمانجی ناوەراست بكرێتە بنضینەی زمانی نەتەوەیی ضونكە خزمەتێكی زۆر و بەردەوامی بەخۆیەوە بینیوە .

ثةراويَـــــز

1 - د. محمود السعران ، علم اللغة ، مصر ، 1963 ، (ل : 373) .
2 - د. خليل الحماش ، اللغة و الحضارة ،مجلة الاقلام ، عدد (6) ، 1975 ، (ل : 48) .
3 - ثرؤفسؤر روى هجمان ، اللغة و الحياة و الطبيعة البشرية ، الكويت ، 1989، (ل : 15ر) .
4 - د. على عبدالواحد وافى ، علم اللغة ، القاهرة ، 1972، (ل : 188) .
5 - د. على عبدالواحد وافى ، سةرضاوةى ثيَشوو ، (ل : 179) .
6 - سةرضاوةى ثيَشوو ، (ل : 184) .
7 - د . محمود السعران ، هةمان سةرضاوة ، (ل : 184) ، بيَجطة لةوةى ئةكرىَ ناو بنرىَ زمانى سةرانسةرى ضونكة هةموو ولأت و ميللةتةكة بةكارى دةهيَنن .
8 - سةرضاوةى ثيَشوو . (ل : 182) .
9 - د. على عبدالواحد وافى ، هةمان سةرضاوة ، (ل : 173) .
10 -د. محمود السعران ، هةمان سةرضاوة ، (ل : 182 ، 183) .
11 -هةمان سةرضاوة ، (ل : 183) .
12 -توفيق وةهبى ، " أصل الكورد الاكراد ولغتهم " ، طؤظارى كؤرى زانيارى ، ذمارة (2-2) ، بةغدا ، 1974، (ل : 24) .
13 -نيازيش واية مةلبةندى ليَكؤلينةوةى كوردى بكريَتةوة .
14 -ئةم زاراوة (كرمانجى ناوةراست) ناوضةيةكى فراوانى لة نووسيندا لة نووسةرانى خؤى و زارةكانى تر طرتؤتةوة ، وةكو : لورى ، هةورامى ، كاكةيى ، طةرميانى ، كرمانشايى و لةكى و كةلورى ... هتد ثيَ دةنووسن . تةنانةت نووسةرانى كرمانجى سةرووش هةن ثيَ دةنووسن .
15 -د. محمود السعران ، هةمان سةرضاوة ، (ل : 185) .
16- طؤظارى مة تين ، ذمارة (53) 1995، (ل : 22 – 31) .
17- د.محمود السعران ، هةمان سةرضاوة ، (ل : 182) .
18 -بروانة كتيَبى زمان و ئةدةبى كوردى ثؤلى دووةمى ناوةندى ، ضاثى (3) ،2001، (ل : 12-15) .
19 - طؤظارى زانكؤى دهؤك ، ذمارة (2) ، بةرطى (6) .

ســـةرضاوةكـــان

1 - تؤفيق وةهبى ، أصل الاكراد و لغتهم ، طؤظارى كؤرى زانيارى كورد ، ذمارة (2-2) ، بةغدا ، 1974 .
2 - د.خليل الحماش ، اللغة و الحضارة ، مجلة الاقلام ، عدد (6) ، 1975.
3 - ثرؤفيسؤر روى هجمان ، اللغة و الحياة و الطبيعة البشرية ، ترجمة ------
4 - د. على عبدالواحد وافى ، علم اللغة ، القاهرة ، 1972 .
5 - ليذنةيةك لة وةزارةتى ثةروةردة ، زمان و ئةدةبى كوردى بؤ ثؤلى دووةمى ناوةندى ، ضاثى(3) ، هةوليَر ، 2001 .
6 - د.محمود السعران ، علم اللغة ، مصر ، 1963.
7 - طؤظارى زانكؤى دهؤك ، ذمارة (2) ، بةرطى (6) ، 1999.
8 - طؤظارى مةتين ، ذمارة (53) ، دهؤك ،1995 .